

О. П. Мельничук

кандидат юридических наук

**ВІДОКРЕМЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ТА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ПРАВОВА ПРИРОДА, ЗМІСТ ТА ВИДИ**

У роботі досліджено наукові джерела, в яких розкриваються релігійні організації та держава як учасники реалізації конституційного принципу відокремлення держави і релігійних організацій, а також обґрунтовано нові підходи до класифікації відокремлення держави і релігійних організацій. Встановлено, що серед представлених в законодавстві України принципів взаємин церкви і держави, важливе місце займає принцип відокремлення держави від релігійних організацій. Разом з тим, розуміння змісту цього принципу ускладнюється тим, що, по-перше, ні національне законодавство, ні теорія права не розкривають зміст поняття «релігійні організації», по-друге, виникає необхідність уточнення публічної сфери правовідносин, де не мають права приймати участь релігійні організації, по-третє, сам термін «відокремлення держави і релігійних організацій» потребує більш чіткого змістовного наповнення, ніж це зроблено в національному законодавстві. З'ясовано, що національне законодавство є недосконалим з питань визначення поняття «релігійні організації», адже не пропонує доктринального визначення релігійних організацій з розкриттям їх сутнісних характеристик та особливостей правового статусу, а лише перераховує можливі організаційно-правові форми таких організацій. Все це не сприяє вирішенню існуючих наукових суперечок та, навпаки, сприяє появі нових проблем у правозастосовній сфері. Акцентовано увагу на тому, що культова діяльність релігійних організацій регулюється нормами канонічного права і не підпадає під сферу правового регулювання, тоді як позакультова діяльність, яка здійснюється в духовній і практичній сферах, частково підпадає під сферу правового регулювання. Зроблено висновок, що в залежності від суб'єктів соціальних відносин відокремлення слід розглядати в двох аспектах: 1) відокремлення церкви від держави; 2) відокремлення держави від церкви. З'ясовано, що відокремлення держави від церкви характеризується наступними особливостями: держава та її організації не мають права контролювати ставлення своїх громадян до релігії і не ведуть обліку громадян за цією ознакою; держава не втручається у внутрішню церковну діяльність окрім випадків передбачених національним законодавством; держава не надає церкві матеріальної або будь-якої іншої, в тому числі й фінансової, підтримки. Встановлено, що відокремлення церкви від держави характеризується наступними особливостями: церква не виконує будь-яких державних функцій; церква не втручається у справи держави, а займається лише питаннями, пов'язаними із задоволенням релігійних потреб віруючих.

Ключові слова: відносини держави та церкви, релігійні організації, правове регулювання відносин держави та церкви, відокремлення держави та релігійних організацій.

O. P. Melnychuk. Separation of state and religious organizations under modern conditions of state building: legal nature, content and types

The paper studies scientific sources, which cover religious organizations and state as the participants executing the constitutional principle of separation of state and religious organizations, and substantiates new approaches to the classification of separation of the state and religious organizations. It is established the principle of separation of state and religious organizations is of importance among the principles of church-state relations introduced in the Ukrainian legislation. At the same time, the comprehension of this principle is complicated by the fact that, first, neither the national legislation nor theory law elucidates the concept of "religious organizations"; second, there is a need to specify the public area of legal relations in which religious organizations don't have the right to participate; third, the very concept of "separation of state and religious organizations" require more elaborated content than national legislation has. It has been found that the national legislation is imperfect in terms of definition of the concept of "religious organizations", as it does not include a doctrinal definition of religious organizations with the presentation of their essential characteristics and legal status but only lists the possible organizational and legal forms of such organizations. The above doesn't facilitate settling available scientific disputes but, conversely, contributes to the emergence of new problems of law enforcement. Emphasis is placed on the fact that the cult activities of religious organizations are regulated by canon law and do not fall under the scope of legal regulation, while extra-cult activities carried out in the spiritual and practical spheres partially fall under the scope of legal regulation. The article concludes that it is essential to consider separation in the context of two aspects regardless of the subjects of social relations: 1) separation of church from state; 2) separation of state from church. It is determined the separation of state and church is characterized by the following aspects: the state and its organizations do not have the right to control the attitude of their citizens to religion and do not keep records of citizens on this basis; the state does not interfere in the internal church activities except in cases provided by national law; the state does not provide the church with material or any other, including financial, support. It is established the separation of church and state is characterized by the following features: the church does not perform any state functions; the church does not interfere in the state affairs, but deals with issues related to meeting the religious needs of believers.

Key words: relations between state and church, religious organizations, legal regulation of relations between state and church, separation of state from religious organizations.

© О. П. Мельничук, 2020

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Серед представлених в законодавстві України принципів взаємин церкви і держави, важливе місце займає принцип відокремлення держави від релігійних організацій. Для правильного розуміння правових загалом, і адміністративно-правових, зокрема, засад забезпечення реалізації цього базового положення в правовому статусі релігійних організацій, варто правильно визначитись з напрямками наукового пошуку. По-перше, встановленню підлягає розуміння того, які організації є релігійними за законодавством України. Це потрібно зробити, адже в національному законодавстві, а також в теорії конституційного, адміністративного, цивільного та господарського права їх визначення або відсутнє, або ж суперечливе за змістом. По-друге, слід встановити які складові держави, зважаючи на її організаційну складність, можуть підлягати відокремленню від релігійних організацій. По-третє, виникає необхідність уточнення змісту терміну «відокремлення» у контексті відокремлення держави та релігійних організацій.

У зв'язку з цим, дослідження правової природи, змісту та видів відокремлення держави та релігійних організацій в сучасних умовах державотворення є актуальним для розвитку науки юридичної науки та перспективним для вдосконалення національного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Окремі питання визначення змісту відокремлення держави та релігійних організацій як конституційного принципу відносин держави і церкви досліджували у своїх наукових працях А. Агапов, О. Аленкін, М. Бабій, В. Бондаренко, К. Борисов, С. Бублик, С. Бур'янов, Ю. Битяк, Д. Вовк, В. Єленський, А. Колодій, А. Красіков, Г. Лаврик, А. Ловінуков, О. Лукашев, В. Малишко, М. Маринович, І. Міма, Т. Проценко, А. Пчелінцев, П. Рабінович, Г. Сергієнко, С. Стеценко, Г. Черемних, Л. Явич, О. Ярмиш, Л. Ярмол та ін.

Однак у вітчизняній юриспруденції ґрунтовних досліджень, які б розкривали зв'язок адміністративно-правового регулювання з реалізацією такого конституційного принципу відносин держави і церкви як відокремлення держави та релігійних організацій, дуже мало. Такі дослідження, на нашу думку, повинні бути однією із складових формування адміністративного права на засадах забезпечення прав і свобод людини.

Постановка завдань.

Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена дана стаття, є наступні:

1. Дослідити наукові джерела, в яких розкриваються релігійні організації та держава як учасники реалізації конституційного принципу відокремлення держави і релігійних організацій.
2. Визначити на теоретичному рівні та охарактеризувати види відокремлення держави і релігійних організацій.

Виклад основного матеріалу. Термін «релігійна організація» є збірним поняттям, яке об'єднує різні за функціональністю здійснення релігійної діяльності організації. Традиційно в соціології релігії залежно від тієї мети, яку переслідує створення релігійної організації, виокремлюють два види релігійної діяльності: культову і позакультову. Відповідним чином пропонується в науковій літературі поділяти і релігійні організації. Наприклад, В.І. Борисова класифікує релігійні організації на культові і некультові. Культові релігійні організації це релігійні громади (релігійні групи) та монастирі, а некультові – це релігійні управління і центри, духовні навчальні заклади, релігійні братства, місіонерські товариства [1, с. 123-124].

Національне законодавство пропонує визначення релігійних організацій, але воно сформульоване таким чином, що більшість науковців говорять або про відсутність повноцінного визначення релігійних організацій на законодавчому рівні, або ж підкреслюють недосконалість правового регулювання в цьому питанні (тобто критикують визначення, запропоноване в Законі «Про свободу совісті та релігійні організації»). Наприклад, Г. Друзенко зазначає, що у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» подано невичерпний перелік організаційно-правових форм релігійних організацій, а не їх визначення [2, с. 57-58]. На це звертає увагу і П.В. Бочков, який говорить, що національне законодавство пропонує у визначенні лише перелік організаційно-правових форм релігійних організацій, а «визначення як таке не відбулося» [3, с. 77]. І дійсно, якщо звернутися до положень ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», то побачимо, що релігійними організаціями закон називає релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій [4, ст. 7].

В цьому сенсі, повністю погоджуємося з тими науковцями, які вважають, що національне законодавство є недосконалим з питань визначення поняття «релігійні організації», адже перерахування можливих організаційно-правових форм релігійних організацій з науково-методологічної точки зору не є визначенням правового явища. Більш того, перерахування в національному законодавстві організаційно-правових форм існування релігійних організацій замість надання їх доктринального визначення не сприяє встановленню сутнісних характеристик та правового статусу релігійних організацій та породжує як наукові суперечки, так і проблеми у правозастосовній діяльності.

Разом з тим, не можемо в повній мірі погодитись з Г. Друзенко в тому, що законодавство пропонує невичерпний перелік організаційно-правових форм релігійних організацій. На нашу думку, перелік орга-

нізаційно-правових форм релігійних організацій, який дається в ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» є вичерпним, оскільки законодавчо встановлено, що на інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється. Тобто інші організаційно-правові форми припускаються, проте не тягнуть для такого суб'єкта правовідносин статусу релігійної організації. На підтвердження думки звернемось до висновків В. Борисової, яка констатує: «Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» ... закріплює виключний перелік видів релігійних організацій і до них відносить: релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, які наділяються правами юридичних осіб, а також релігійні об'єднання, що складаються із зазначених релігійних організацій, але не визнаються юридичними особами (ст. 7)» [1, с. 124].

Якщо звернутися до Проекту Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, то можемо знайти інше визначення релігійних організацій, а саме: «Релігійна організація – об'єднання віруючих на основі єдиного віровчення, якому властиві всі ознаки соціальної групи та яке побудоване згідно з приписами віровчення; має право на набуття статусу юридичної особи з усіма правовими наслідками, що з цього випливають. Одним із типів релігійної організації є церква, яка є структурованою релігійною організацією, що заснована на ієрархічному принципі, з відповідною системою управління та регламентацією відносин всередині організації, а також з іншими релігійними і світськими організаціями та державою» [5]. Проте, незважаючи на повне сприйняття нами такого визначення релігійної організації і церкви, позиції дослідників в цьому питанні суттєво різняться. До того ж Концепція державно-конфесійних відносин в Україні залишається за своїм юридичним статусом лише Проектом. Тому проблема визначення релігійних організацій залишається на законодавчому рівні невирішеною, що, в свою чергу, потребує більш глибокого підходу в дослідженні.

Як зазначається в інших наукових джерелах, поняття «релігійна організація» «не можливо визначити без поняття «релігійна діяльність», адже головною метою будь-якої релігійної організації є здійснення релігійної діяльності» [6, с. 70]. З цим погоджуємося та вважаємо, що при розробці власного визначення поняття «релігійна організація» слід враховувати розуміння релігійної організації як соціальної форми об'єктивації релігійної свідомості, реалізації релігійної віри в діях соціальної групи або окремих індивідів.

Вже зазначалося, що окремі дослідники для розуміння сутності діяльності релігійних організацій виділяють два основних види релігійної діяльності: позакультову й культову [7, с. 117-118]. Культова діяльність це «сукупність релігійних (культових) дій, пов'язаних зі ставленням до надприродного: молитвами, богослужіннями, таїнствами, обрядовими, ритуальними, магічними діями. Така діяльність регулюється нормами канонічного права і не підпадає під сферу державного регулювання» [8, с. 79]. Позакультова діяльність здійснюється в духовній і практичній сферах. Духовну позакультову діяльність становлять розроблення релігійних ідей, систематизація й інтерпретація догматів теології, написання богословських творів тощо. Різновидами практичної позакультової діяльності є виробництво засобів релігійного культу, місіонерство, участь у роботі соборів, викладання богословських дисциплін у навчальних закладах (школах, університетах, духовних навчальних закладах), управлінська діяльність у релігійних організаціях та інститутах, пропаганда релігійних поглядів через друк, радіо, телебачення, релігійна пропаганда у сім'ї та інших контактних групах [7, с. 117].

Релігійна діяльність є різновидом некомерційної господарської діяльності, а нерелігійна діяльність може бути підприємницькою. Нерелігійна діяльність здійснюється у позарелігійних сферах: економічній, виробничій, професійній, політичній, державній, художній, науковій. Вона може мати релігійний відтінок, одним з її мотивів може бути й релігійний мотив. Проте за об'єктивним змістом, предметом і результатами це позарелігійна діяльність [8, с. 79]. Отже, аналіз чинного законодавства, а також положень статутів релігійних організацій дає підставу визнати, що релігійні організації це непідприємницькі юридичні особи, яким притаманна загальна мета створення – спільне задоволення релігійних потреб громадян чи сприяння цьому. В розвиток такого розуміння релігійної організації В.І. Борисова розглядає їх як «самостійний функціональний вид непідприємницьких юридичних осіб, хоча вони можуть здійснювати підприємницьку діяльність із метою виконання своїх статутних завдань» [1, с. 53]. Ю.В. Кривенко визначає релігійні організації як добровільні, організаційно оформлені, постійно діючі об'єднання віруючих, що базуються на єдності віросповідання, культовій, обрядовій практиці, створені ними для задоволення своїх релігійних і пов'язаних із ними потреб, інтересів та проведення необхідної для нього відповідної діяльності [9, с. 228]. О.П. Мельничук розглядає релігійні організації як об'єднання людей у формі юридичних осіб, які сповідують однакову віру, відстоюють спільні духовні інтереси без мети отримання прибутку за винятком необхідності виконання статутних завдань [10, с. 7].

Таким чином, частково погоджуючись з представленими в науковій літературі визначеннями поняття «релігійні організації», можна зробити висновок, що їх можна розуміти як засноване на законі, добровільне, організаційно оформлене, постійно діюче об'єднання віруючих, що базується на єдності віросповідання, культовій, обрядовій практиці, створене віруючими для задоволення своїх релігійних і пов'язаних із ними потреб, інтересів та проведення необхідної для об'єднання віруючих відповідної культової та позакультової діяльності.

Також хочемо звернути увагу на той факт, що в чинному національному законодавстві поняття «церква» отожднюється з поняттям «релігійні організації». Зокрема, у ст. 2 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» зазначається, що в Україні законодавство регулює лише правовідносини, пов'язані

із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, а у ст. 5 Закону, констатується, що церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави [4, ст.ст. 2, 5]. Зокрема, на цей факт звертає увагу С.В. Онищук. Вчений вважає, із-за такого нечіткого законодавчого визначення поняття «церква» відсутні підстави про існування державно-церковних стосунків, адже реально ці стосунки, на підставі Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» будуються між державою, з одного боку, та релігійними організаціями, з іншого. При цьому С.В. Онищук наголошує на тому, що суб'єкти цих відносин неспівмірні, адже в таких відносинах відсутня церква як суспільний інститут [11, с. 143]. Отже, у чинному законодавстві України не існує юридичного визначення поняття «церква». З нашого боку додаємо, що в сучасних відносинах держави та релігійних організацій відсутня церква як інститут громадянського суспільства.

В сучасному світу (мова йде про держави з демократичним політичним режимом) церква набуває усіх рис інституту громадянського суспільства, оскільки будь-яке церковне утворення характеризується наступними рисами: а) його виникнення обумовлюється необхідністю задоволення релігійно-етичних прагнень людини; б) формування церкви або релігійної громади відображає виникнення соціальних зв'язків між людьми з питань задоволення релігійних прав останніх; в) церковна діяльність охоплює відокремлену сферу релігійних відносин; г) реалізація цих відносин пов'язана із використанням індивідами свого права мати та сповідувати свою релігію; р) церква виступає формою організаційної інституціоналізації відповідної релігії; д) функціонування церкви відбувається на засадах самоврядування та на основі власної системи норм; е) церковне життя врегульоване правом з метою захисту прав і свобод членів церковної общини та інших осіб [12, с. 14; 13, с. 217].

В наукових джерелах висловлюється думка, що «релігійні організації слід визначити як систему різновидів організаційно оформлених релігійних об'єднань, що мають управлінські й виконавчі органи, чітку структуру, яка забезпечується змістом релігійної парадигми і культури» [14, с.132]. Церкву, в такому разі, пропонується розглядати як самостійне структуроване релігійне об'єднання з відповідною системою управління, засновану на ієрархічному принципі з регламентацією відносин всередині нього, а також із релігійними чи світськими організаціями. Певною мірою підтримуємо критику такого підходу, адже визначення, в якому «церква ототожнюється з релігійною організацією та її управлінським ядром, обумовлює характер державно-церковних стосунків як взаємодію лише організаційних структур обох суб'єктів цих відносин» [11, с. 143]. В джерелах, присвячених державно-конфесійним відносинам в Україні, пропонується розглядати релігійні організації:

– «як об'єднання віруючих на основі єдиного віровчення, якому властиві всі ознаки соціальної групи та яке побудоване згідно з приписами віровчення;

– «як об'єднання віруючих на основі єдиного віровчення, яке має право на набуття статусу юридичної особи з усіма правовими наслідками, що з цього випливають» [15, с. 70-71].

При цьому, церква визначається одним із типів релігійної організації і тлумачиться як «структурована релігійна організація, заснована на ієрархічному принципі, з відповідною системою управління та регламентацією відносин всередині організації, з іншими релігійними і світськими організаціями та державою» [15, с. 70-71]. Зокрема, у Проекті Концепції державно-конфесійних відносин в Україні ставиться наголос на тому, що поняття «церква» слід використовувати як означення певного типу релігійних організацій, притаманних, насамперед, християнству, що обумовлено з історичної точки зору [5].

Якщо церкву розглядати не як інститут громадянського суспільства, а як одну із організаційних форм релігійних організацій, то такий підхід дає можливість принцип відокремлення держави і релігійних організацій визначити як «принцип відокремлення держави і церкви», що не суперечить положенням ч. 3 ст. 35 Конституції України.

По-суті, мова йде про два види відокремлення: 1) держави від церкви (релігійних організацій); 2) церкви (релігійних організацій) від держави.

Слід наголосити, що відокремлення держави від церкви характеризується наступними особливостями:

– держава та її організації не мають права контролювати ставлення своїх громадян до релігії і не ведуть обліку громадян за цією ознакою;

– держава не втручається у внутрішню церковну діяльність окрім випадків передбачених національним законодавством (зокрема, держава не втручається у зміст віровчень, обрядів, церемоній, культу та інших форм задоволення релігійних потреб, у внутрішнє самоврядування релігійних організацій, у взаємовідносини органів релігійних організацій, їхні відношення з віруючими, а також у витрати коштів, що пов'язані з релігійними потребами);

– держава не надає церкві матеріальної або будь-якої іншої, в тому числі й фінансової, підтримки [16, с. 256-257].

Відокремлення ж церкви від держави характеризується наступними особливостями:

– церква не виконує будь-яких державних функцій;

– церква не втручається у справи держави, а займається лише питаннями, пов'язаними із задоволенням релігійних потреб віруючих [16, с. 256-257].

При цьому, держава зобов'язана охороняти законну діяльність церкви та релігійних організацій, а церква і релігійні організації зобов'язані дотримуватись вимог національного законодавства у здійснюваній ними діяльності.

Таким чином, відокремлення церкви від держави та держави від церкви означає переорієнтацію суспільного життя на світські цінності і норми.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

Серед представлених в законодавстві України принципів взаємин церкви і держави, важливе місце займає принцип відокремлення держави від релігійних організацій. Разом з тим, розуміння змісту цього принципу ускладнюється тим, що, по-перше, ні національне законодавство, ні теорія права не розкривають зміст поняття «релігійні організації», по-друге, виникає необхідність уточнення публічної сфери правовідносин, де не мають права приймати участь релігійні організації, по-третє, сам термін «відокремлення держави і релігійних організацій» потребує більш чіткого змістовного наповнення, ніж це зроблено в національному законодавстві.

Встановлено, що національне законодавство є недосконалим з питань визначення поняття «релігійні організації», адже не пропонує доктринального визначення релігійних організацій з розкриттям їх сутнісних характеристик та особливостей правового статусу, а лише перераховує можливі організаційно-правові форми таких організацій. Все це не сприяє вирішенню існуючих наукових суперечок та, навпаки, сприяє появі нових проблем у правозастосовній сфері.

Акцентовано увагу на тому, що культова діяльність релігійних організацій регулюється нормами канонічного права і не підпадає під сферу правового регулювання, тоді як позакультова діяльність, яка здійснюється в духовній і практичній сферах, частково підпадає під сферу правового регулювання.

Зроблено висновок, що в залежності від суб'єктів соціальних відносин відокремлення слід розглядати в двох аспектах: 1) відокремлення церкви від держави; 2) відокремлення держави від церкви. З'ясовано, що відокремлення держави від церкви характеризується наступними особливостями: держава та її організації не мають права контролювати ставлення своїх громадян до релігії і не ведуть обліку громадян за цією ознакою; держава не втручається у внутрішню церковну діяльність окрім випадків передбачених національним законодавством; держава не надає церкві матеріальної або будь-якої іншої, в тому числі й фінансової, підтримки. Встановлено, що відокремлення церкви від держави характеризується наступними особливостями: церква не виконує будь-яких державних функцій; церква не втручається у справи держави, а займається лише питаннями, пов'язаними із задоволенням релігійних потреб віруючих.

Список використаних джерел

1. Борисова В.І. Релігійна організація – самостійний функціональний вид непадприємницьких організацій. *Юрист України*. 2013. № 2. С. 49-56.
2. Друзенко Г. Статус юридичної особи для Церкви: мрія чи реальність. *Юридичний журнал*. 2003. №10 (16). С. 57-63.
3. Бочков П.В. Релігійна організація як соціальна і як правова структура. Спроба дефінітивного аналізу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 5. С. 76-80.
4. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283.
5. Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні. URL: https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=114:1&catid=41:pl&Itemid=68
6. Бочков П.В. Господарська діяльність релігійних організацій як різновид позакультової релігійної діяльності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №3. С.70-73.
7. Куницын И.А. Правовой статус религиозных объединений в современной России: дис. ... к.ю.н. Московский государственный социальный университет. Академия экономики и права. Москва, 2000. 186 с.
8. Бочков П.В. Особливості участі підприємств релігійних організацій у господарських правовідносинах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С78-80.
9. Кривенко Ю.В. Релігійні організації як суб'єкти приватного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Випуск 25. С. 225-229.
10. Мельничук О.П. Теоретико-правовий аналіз діяльності релігійних організацій в демократичній державі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 206 с.
11. Онищук С.В. Інтерпретація поняття «церква» як суб'єкта державно-церковних відносин. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 142-147.
12. Вовк Д.О. Право і релігія: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 20 с.
13. Краснопольська Т.М. Механізм взаємодії церкви та держави в Україні: характеристика основних елементів. *Актуальні проблеми політики збірник наукових праць*. Одеса. 2015. Випуск 55. С. 215-223.
14. Кривенко Ю.В. Щодо співвідношення понять «церква» та «релігійна організація». *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права*. 2006. № 2 (18). С. 130-132.
15. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. *Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011р.* Київ, 2011. 82с.
16. Палінчак М. Моделі державно-церковних відносин у сучасній політичній практиці. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2015. Vol. 2, Iss. 4. С. 254-259.